

AZƏRBAYCAN-ALMAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

H.D.FƏRHADOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Farhadova@yahoo.com

Məqalədə Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin keçən əsrin birinci yarısında qazandığı nailiyyətlərindən danışılır. Təyin olunmuşdur ki, bu ədəbi əlaqələrin aparıcı istiqamətini xalq yaradıcılığı («Kitabi-Dədə Qorqud») və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Burada ən çox diqqəti çəkən «Kitabi-Dədə Qorqud» və Nizami, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir və başqalarının yaradıcılığıdır.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbi əlaqələrdəki rolu aydınlaşdırılır, perspektivdə Azərbaycan ədəbiyyatının bu əlaqədə oynayacağı rol nəzərdən keçirilir.

Ədəbi əlaqələrin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatı formalaşdığı dövrdən başlayaraq həmişə digər dünya xalqları ilə qarşılıqlı təmasda olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qismən əlaqəsi olan «Avesta» bir çox Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş, bu abidə haqqında, çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Alman alimləri X.Reyxelt, İ.Hertel, H.Humbax, X.Yunker «Avesta»-ni tədqiq etmişlər, böyük alman şairi İ.V.Höte və filosof F.Nitsşe onu yüksək qiymətləndirmişlər. 1776-cı ildə Klinqer «Avesta»-ni Almaniyada nəşr etdirmişdir. Hegelin dialektika haqqındakı fikirləri öz mayasını «Avesta»dakı xeyir və şər allahları arasında gedən mübarizədən götürmüşdür.

Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri tarixində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alman şərqsünası Henrix Fridrix fon Dits 1815-ci ildə bu dastanı tapıb üzə çıxartmış, onu tədqiq etmiş və «Təpəgöz boyu»nu tərcümə edib alman ictimaiyyətinə təqdim etmişdir. 1858-ci ildə İohan Hayn İsveçrənin Sürix şəhərində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını alman dilində nəşr etdirmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının alman dilinə sonrakı tərcüməsini Teoder Nyoldeke etsə də, bu işi başa çatdırmamış, topladığı materialları akademik V.V.Bartolda vermişdir. V.V.Bartold bu əsəri yüksək səviyyədə rus dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. Son zamanlarda isə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını tam və nəfis şəkildə tərcümə edən məşhur alman türkoloqu Hahs-Peter Əhməd Şmide çap etdirmişdir. Bu tərcümə F.Zeynalovun və S.Əlizadənin 1988-ci ildə çap etdirdikləri nəşrinə əsaslanmışdır.

Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri Nizami yaradıcılığının almancaya tərcümə edilməsindən sonra daha da intensivləşmişdir. Almaniyada Nizami yaradıcılığına xüsusi rəğbətli yanaşan məşhur alman maarifçisi İ.V.Höte (1749 – 1837) bu Azərbaycan şairinin yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Onun «Şərq – Qərb divanı»nda Nizami təsvirləri xüsusi yer tutur. O, Nizamini yüksək yaradıcılıq ilhamına malik bir şəxsiyyət hesab etmişdir. O dövrdə Nizami yaradıcılığı ilə bir çox alman şərqsünasları

maraqlanmışlar. İ.Y.Hammer- Rurqəştal (1774 – 1856) Nizami «Xəmsə»si üzərində tədqiqatlar aparmış, onun fəlsəfi fikirlərini şərh etmişdir.

Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olan alman alimlərindən biri də Berlin Universitetinin professoru Horst Qrikiq olmuşdur. O, şərqsünasların İkinci Ümimitifaq konfransında çıxış edərək Nizami ideyalarının Avropanın bir çox məşhur şairlərinin (İ.Höte, H.Heyne, F.Şiller) yaradıcılığına təsir etdiyini qeyd etmişdir.

Sonrakı illərdə də Nizami yaradıcılığı alman alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Alman əsilli isveçrəli şərqsünas Rudolf Qelpke Nizami poemalarının tərcüməsi və nəşri məsələləri ilə məşğul olmuşdur. O, «Ədəbi Şərq» kitabına Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasından «Bəhram və Fitnə» əhvalatını daxil etmiş, «Yeddi gözəl»dəki nağılları alman dilinə tərcümə edərək «Yeddi gözəlin yeddi hekayəsi» adı ilə 1959-cu ildə Sürixdə çap etdirmişdir (2).

Vyanadakı Şərqsünaslıq Akademiyası da Nizami yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Akademiyanın «Bustan» jurnalının 1967-ci il 3-cü sayında Nizami yaradıcılığı haqqında məlumatlar dərc edilmişdir. Kristof Burqel «Bəhramgur və gözəllərin hekayəsi» məqaləsini bu jurnalda çap etdirmişdir. O, Nizamiyə həsr etdiyi tədqiqatında «Nizaminin həyatı», «Əsərləri», «Bəhramgur və gözəllərin hekayəsi» və s. başlıqlı məqalələrini alman oxucusuna təqdim etmişdir. Burgel «Yeddi gözəl» poemasından nəzmlə tərcümə etdiyi 390 misrada Nizaminin bədii üslubunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır (2).

Ştutqartda (1963), Leypsiqdə (1965) nəşr edilən «Dünya ədəbiyyatı lüğəti» kitablarında, «Şərqsünaslıq İnstitutunun Xəbərləri»ndə (Berlin), «Alman Şərqsünaslıq Cəmiyyəti jurnalı»nda (Visbaden, 1965), «Şərqsünaslıq arxivi»ndə (Praqa, 1967) Nizami yaradıcılığından materiallar verilmişdir (2).

Bu ədəbi əlaqələr qarşılıqlı olmuşdur. İlk dəfə Peterburq Universitetinin professoru azərbaycanlı M.Topçubaşov alman dilindən bədii əsərləri tərcümə etmiş və sonrakı dövrlərdə alman ədəbiyyatından müntəzəm tərcümələrə başlamışdır. Bu iş XX əsrdə daha da qüvvətlənmiş, Hötenin «Faust»u, «Gənc Verterin iztirabları», Şillerin «Orlean qızı», «Qaçaqclar», H.Heynenin «Seçilmiş əsərləri», Anna Zegersin «Yeddinci xaç» romanı və b. əsərlər Azərbaycan oxucularının ixtiyarına verilmişdir (Cəfər Cabbarlının, Əhməd Cəmilin, Ənvər Məmmədخانlının və başqalarının tərcüməsində).

1930-cu ildə prof. Qizenin məsləhəti və yaxından iştirakı ilə Azərbaycan alimi Əhməd Cəfəroğlu 75 Azərbaycan bayatısını alman dilinə tərcümə etmişdir. Lakin tərcümə düzgün anlaşılmadığından bu bayatılarda əksər sözlər dəqiq ifadə olunmamışdır (5, 15).

Tərcümə sahəsində Q.Vamberinin də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. O, «Türk xalqları» əsərində «Varsaqı» başlığı altında Azərbaycan bayatı və qoşmalarını alman dilinə tərcümə etmişdir. Q.Vamberi «Koroğlu» dastanının alman oxucusuna tanıtılması işində xeyli iş görmüşdür. O, Koroğlunun şəxsiyyəti, dastandakı hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi əraziləri, dastandan qoşmaları tərcümə edib öz oxucularına çatdırmışdır (5, 15).

Sonrakı illərdə İ.Kunoş Azərbaycan xalq ədəbiyyatından «Aşiq Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Fərhad və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Şah İsmayıl və Gülzar xanım» dastanlarını alman dilinə tərcümə edib çap etdirmişdir. O, bu dastanları tərcümə etməklə bərabər, Azərbaycan folkloru haqqında da məlumat vermişdir. İ.Kunoşun «Şah İsmayıl və Gülzar xanım» dastanını (1892) tərcümə edəndən sonra

1929- cu ildə Hans Fişer 60 səhifəlik elmi təhlillə birlikdə «Şah İsmayıl və Gülzar xanım» dastanını yenidən tərcümə edib nəşr etdirmişdir (5, 14). Tədqiqatçı alim, filologiya elmləri doktoru F.Əlimirzəyeva bu tərcümənin daha məsuliyyətlə edildiyini söyləyir və İ.Kunoşun tərcüməsindən daha müvəffəqiyyətli hesab edir (5, 14).

XX əsrdə Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri tarixində Mirzə Şəfi və Fridrix Bodenştedt arasında olan dostluğu, bu dostluğun nəticəsində Mirzə Şəfinin şeirlərinin almancaya tərcüməsi və çap etdirilməsi işini də qeyd etmək olar. F.Bodenştedtlə M.Şəfinin münasibətlərinin tarixi Tiflis ədəbi mühiti ilə bağlıdır. M.Şəfi 1840-cı ildə Tiflisdə «Divani-hikmət» adlı şeir məclisi təşkil etmişdir. Bodenştedtlə onun tanışlığı da bu ildən başlanır. Mirzə Şəfi ona fars dilini öyrədir, o isə Mirzə Şəfini Höte, Heyne və Şillerin, Tomas Mur və Bayronun əsərləri ilə tanış edirdi. Bodenştedt fars dilini yaxşı öyrəndiyindən Mirzə Şəfi 1844-cü ildə artıq öz şeirlərini ona diktə edib yazdırırdı. F.Bodenştedt özünün «Şərqdə min bir gün» əsərində Mirzə Şəfi ilə tanışlığını, ondan fars dili dərsi almasını, M.Şəfinin öz əli ilə «Ağılların açarı» başlığı altında öz şeir dəftərini ona bağışlanmasını qeyd edirdi. Bu şeir dəftərinin müqəddiməsində M.Şəfi yazırdı «...şagirdim və dostum Bodenştedt əfəndinin mükərrər rica və iltimasına görə mən Mirzə Şəfi ona qəsidə, qəzəl, mürəbbəat, müqəttəat və məsnəvilərdən ibarət olan öz məcmueyi-asarımı hədiyyə edirəm» (1, 88).

Mirzə Şəfinin F.Bodenştedtin tərcüməsində iki kitabı Almaniyada çap olunmuşdur. Bunlardan birincisi 1851-ci ildə çap olunan «Mirzə Şəfinin şərqləri» («Die Lieder des Mirza Schaffy»), ikincisi isə 1873-cü ildə nəşr olunmuş «Mirzə Şəfinin irsindən qalan şeirlər» («Aus demchlasse Mirza Schaffys») kitablarıdır (1, 92).

«Mirzə Şəfinin şərqləri» kitabı 10 fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil Züleyxa haqqında 15 şeirdən, ikinci fəsil 13 şikayət şeirlərindən, üçüncü fəsil şərab və nemətlərini mədh edən 17 şeirdən, dördüncü fəsil 33 həkimanə şeirdən, beşinci fəsil Tiflis haqqında 23 şeirdən, altıncı fəsil Mirzə Yusif haqqında 7 şeirdən, yeddinci fəsil hafizə haqqında 14 şeirdən, səkkizinci fəsil həyata inam haqqında 11 şeirdən, doqquzuncu fəsil 42 ədəd müxtəlif şeirlər və həkimanə sözlərdən, onuncu fəsil «Tiflislə əlvida» şeirindən ibarətdir (1, 92). «Mirzə Şəfinin irsindən qalan şeirlər» kitabı isə bu fəsillərə bölünür:

1. Sevgi nəğmələri;
2. Qızılgül, şərab, bülbül və sərvi ağacı;
3. Şərqi surətləri və tarixi;
4. Yüsif və Züleyxa;
5. Təsəlli şeirləri;
6. Dünya sirləri (1, 92).

Bundan sonra XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin alman dilinə tərcümə olunması daha da genişlənmişdir. Bu istiqamətdə M.F.Axundzadənin əsərləri alman, fransız, ingilis dillərinə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Alman elmi ictimaiyyəti arasında M.F.Axundzadənin adı çox məşhur olmuşdur.

1928-ci ildə M.F.Axundzadənin vəfatının 50 illiyi qeyd olunurdu. Yubiley komissiyasının sədri Ə.Haqverdiyevin adına Almaniyadan Teodor Mentseldən məktub gəlmişdi. O, 5 may tarixli məktubunda M.F.Axundzadənin əsərləri ilə tanış olduğunu, onun fəlsəfi baxışlarını çox qiymətləndirdiyini, Almaniyada M.F.Axundzadənin əsərlərinin çap məsələlərinin vacibliyindən yazırdı (4).

M.F.Axundzadənin əsərlərinin Almaniyada öyrənilməsi sahəsində alman

şerqşünası Horst Vilfrid Brandsın da fəaliyyətini xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. O, 1958-ci ildə yazdığı «Azərbaycan xalqının həyatı və M.F.Axundov komediyalarında yenilik təmayülü» adlı monoqrafiyası ilə Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin inkişafına kömək etmişdir.

Brandsın Azərbaycan ədəbiyyatına çox marağı olmuşdur. O, klassik Azərbaycan poeziyasının XIX əsr korifeylərinin əsərlərini də alman dilinə tərcümə etmişdir. Məsələn, Q. Zakirin, Cəfərqulu xan Nəvvabın, Baba bəy Şakirin, S.Əzimin, Mirzə Baxış Nadimin, A.Bakıxanovun, M.Ə.Sabirin həyatı və yaradıcılığı haqqında alman oxucularına məlumat vermişdir. Brandsın «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira» («İslam» jurnalı, 1972, 48, 2) adlı tədqiqatı da yuxarıda göstərilən şairlərin, xüsusilə Sabirin yaradıcılığına həsr olunmuşdur. O, bu tədqiqatında Azərbaycan şairlərinin satirik şeirlərini təhlil edir, bu əsərlərin meydana gəlməsinin ictimai-siyasi köklərini araşdırır. O, Sabirdən bəhs edərkən yazır ki, türk xalqları arasında Sabir kimi ikinci bir şair yetişməmişdir. O, Sabirin ictimai quruluşa qarşı çıxdığını, bu quruluşa qarşı şeirləri ilə döyüşdüyünü yazır. Müəllif qeyd edir ki, «ictimai-demokratik islahatları dərk edən Sabir həmçinin neft Bakısında fəhlələrin vəziyyətinin yaxınlaşmasına kömək etmək üçün çalışırdı...» (3). H.Kərimov M.P.Vaqif və A.A.Bakıxanovun da ədəbi fəaliyyəti haqqında Brandsın söz açmasını qeyd edir. Brands M.P.Vaqifi xalq üslubunda, A.A.Bakıxanovu isə satirik üslubda yazan şair kimi qiymətləndirir.

Bundan başqa, bu ədəbi, elmi əlaqələrin genişlənməsində alman şerqşünas alimlərindən Helmut Ritterin, Frits Meyerin, Barbara Flemminqin, X.Bürqelin də əməyi çox böyük olmuşdur. Beləliklə, alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrin araşdırılmasından görüldüyü kimi bu əlaqələrin inkişafında alman alimlərinin xüsusi rolu olmuşdur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan alimləri də alman ədəbiyyatının müxtəlif problemləri ilə əlaqədar tədqiqat aparmış və bu xalqın ədəbi əlaqəsinin genişlənməsində fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələr tarixində istər alman ədəbiyyatının Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatının Almaniyada tərcüməsi problemi durur ki, bunun da öz növbəsində ədəbi əlaqələr sisteminin inkişafında xüsusi yeri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II c. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1960. 906 s.
2. Kərimov H. Müasir alman tədqiqatçıları Nizami haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 1967, 25 noyabr.
3. Kərimov H. Alman aliminin tədqiqatları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 1972, 3 iyun.
4. İsmayılov H. Alman alimi M.F.Axundov haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 1981, 1 may.
5. Əlimirzəyeva F. «Kitabi-Dədə Qorğud» dastanları alman filoloji fikrində. Bakı: Elm, 1999. 331 s.

ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-НЕМЕЦКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Х.Д.ФАРХАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о достижениях в области азербайджано-немецких литературных связей в первой половине XX века. С определенностью можно сказать, что

основное направление этих связей составляют народное творчество («Китаби-Деде Горгуд») и классическая азербайджанская литература. Большое внимание уделено исследованию эпоса «Китаби-Деде Горгуд», творчеству Низами, М.Ф.Ахундова, М.А.Сабира и других азербайджанских писателей.

В статье выясняется роль азербайджанской литературы в литературных связях, а также рассматривается дальнейшая перспектива этих отношений.

FROM THE HISTORY OF AZERBAIJAN-GERMAN LITERARY RELATIONS

H.D.FARHADOVA

SUMMARY

The article studies the achievements in the field of Azerbaijan-German literary relations in the first half of the XX century. It is noteworthy to say that the basic direction of these relations forms the folk creativity ("Dede Gorgud") and the classical Azerbaijan literature. The author focuses on the research of the epos "Dede Gorgud", the creativity of Nizami, M.F.Akhundov, M.A.Sabir and other Azerbaijani writers.

The role of the Azerbaijan literature in literary communications is elucidated, and further prospects of these relations are considered in the article as well.